

Paní české avantgardní poezie Božena Němcová v Nezvalově, Seifertově a Halasově reflexi

LUDMILA BUDAGOVA

Organizátoři kongresu poskytli jeho účastníkům dost široký výběr otázek, ke kterým je třeba obrátit pozornost. Mezi nimi je na prvním místě otázka, co je zevnitř i zvenčí národní kultury vnímáno jako trvalá či nosná hodnota české literatury. Právě s touto otázkou bych chtěla spojit svůj referát (který se poněkud vzdálil od mých předběžných tezí) a uvažovat o reflexi tvorby Boženy Němcové českou avantgardou v kontextu rozjímání o tom, co se dá a co se nedá pokládat za trvalé hodnoty českého písemnictví.

Již samo rozdělení recepce české literatury na vnímání „zevnitř“ a „zvenčí“ svědčí o tom, že odpověď na tuto otázku do značné míry záleží na zorném úhlu a může být velmi subjektivní. Dovolím si vyjádřit své subjektivní představy o trvalých hodnotách české literatury a o jejich kritériích ze stanoviska zahraničního bohemisty, který se nedívá na českou literaturu zcela „zevnitř“, ale zároveň ne úplně „zvenku“, protože za dlouhá léta svých odborných kontaktů s ní se dovedl s českou literaturou zcela spříznit.

Představy o hodnotách – i trvalých – se mění a vždycky jsou ovlivněny svou dobou. Ještě Jan Mukařovský zdůrazňoval, že setrvání uměleckého díla mezi „věčnými“ hodnotami „nebude stavem, nýbrž [...] procesem“ (Mukařovský 1966: 41). Sice je to proces otevřený a nekonečný a každé historické období má svoje estetické ideály, existují však objektivní – nadčasové – hodnoty, které jsou platné kdykoli a upoutávají pozornost nových a nových generací recipientů.

Je mnohem snadnější podat výčet spisovatelů patřících k nosným hodnotám literatury, než podat výklad tohoto pojmu a určit souhrn kvalit – mimo vynikající talent –, které dávají možnost

pokládat kteréhokoliv autora nebo kterékoli dílo za trvalou hodnotu. Dost objektivní jsou kritéria vnější. K trvalým hodnotám patří spisovatelé a knihy, které vydržely zkoušku časem a zakotvily v národním povědomí natolik hluboce, že vešly do školních příruček a povinné četby. O kvalitách literárního zjevu něco říká i mezinárodní ohlas, i když světová popularita – zvláště v současné době globalizace a komercializace kultury a knižního trhu – není vždy zárukou vysoké estetické úrovně literárního díla. Dost často se překládají knihy spíše náhodně vybrané, než hodnotné, spíše v lecčems senzační, než kvalitní.

O setrvání konkrétního umělce a jeho díla mezi „věčnými hodnotami“ se dá objektivně přemýšlet jenom s odstupem času. Každý žijící umělec by rád slyšel, že patří k trvalým hodnotám své národní (a ještě lépe – i světové) kultury. To se dá ovšem zjistit, bohužel, teprve dlouho po jeho smrti. Za jeho života je možno mluvit jenom o perspektivě stát se trvalou hodnotou. Ani Nobelova cena není dnes propustkou do nesmrtelnosti.

Co se týče Němcové, Seiferta, Halase a také Nezvala (přes to, že jeho básnická autorita v současném Česku z nejrůznějších důvodů klesla), dá se říci, že vydrželi zkoušku časem.

Ale jsou ještě i zkoušky výročími. Společenský vztah k spisovatelovým jubilejím také něco říká o hodnotě jeho díla. Čím je vřelejší tento vztah, tím je dílo hodnotnější nebo aspoň uznanější. Rok 2005, kdy se slavilo stopadesáté výročí prvního vydání *Babičky* a sté výročí narození Vladimíra Holana, byl významný nejenom pro Boženu Němcovou a Holana, nýbrž i pro Viléma Závadu, Jana Zahradníčka, Václava Černého. Ale speciální jednací bloky na III. mezinárodním kongresu literárněvědné bohemistiky byly věnovány jenom Němcové a Holanovi. Tato diferenciací svědčí jednak o objektivních přednostech jejich díla (o tom, že v hierarchii hodnot jsou Němcová a Holan na jejich nejvyšších stupních), jednak potvrzuje myšlenku Jana Mukařovského, že hodnota je proces, a ukazuje, že současné české společnosti a literární vědě víc vyhovují právě tito umělci.

Každé výročí uznaného spisovatele je důležitým impulzem k revizi jeho díla, k obnovení jeho interpretace. A všechny jubi-

lejší akce jsou způsobem a možnostmi aktualizovat a konkretizovat tvorbu jubilanta, dát ji do dobového kontextu, otevřít její nové významy a vlastnosti.

Historická situace roku 1940, kdy se slavilo stodvacáté výročí narození Boženy Němcové a kdy se k jejímu obrazu obrátili dva vynikající představitelé avantgardní poezie, vedla k akcentování spisovatelčina vlastenectví a statečnosti (kvalit nejcennějších v době okupace), jakož i jejího láskyplného vztahu k mateřštině a velkého přínosu pro rozvoj českého jazyka. Právě aktualizace těchto stránek povahy a smyslu tvorby Němcové sblížuje Seifertovu báseň *Vějíř Boženy Němcové* a Halasovu sbírku *Naše paní Božena Němcová* a odůvodňuje určitou intertextualitu těchto zcela svérázných básnických diskurzů. Byť se oba básníci opírají o objektivní fakta životopisu Boženy Němcové, jsou obě díla navzájem nepodobná – jako jejich autoři. Tyto skladby spojuje historický kontext a umělecký rodokmen obou básníků, kteří prošli školou poetismu, básnická individualita jejich tvůrců je ovšem naopak od sebe vzdaluje. A právě poetismus, který zvýšil stupeň vnitřní svobody tvůrce, uvolnil jeho lyrismus, fantazii, obrazotvornost a verš, otevřel cestu projevům básnické individuality.

Jan Mukařovský se ve své přednášce *Osobnost v umění* (1944) postavil proti příliš bezprostřednímu a přímočarému ztotožnění umělce s jeho dílem. „Mezi umělcem a dílem není spojitost přímá [...] Mezi umělcem a jeho dílem je mnoho věcí [...] Není tedy v umění skutečně bezprostřední exprese, nýbrž vždy stojí mezi umělcem a dílem umělecký záměr [...] Jsou však další činitelé, které se stavějí mezi umělce a umělecké dílo [...] I ty působí, že umělcovo dílo nemůže být v přímém poměru k jeho osobnosti“ (Mukařovský 1966: 243–244). Ale to neznamená, že Mukařovský neuznával osobnost v umění: „Mohlo by snadno vzniknout zdání [...] že umělcova osobnost vůbec neexistuje. Tak daleko bychom však jít nechtěli, spíše právě naopak: tvrdíme-li, že cesta od umělcovy osobnosti k dílu není přímá i bezprostřední, zejména pak ne spontánní, jsme dalecí toho, popírat umělcovu osobnost. Spíše zdůraznit bychom ji chtěli“ (tamtéž: 244).

Básníkova individualita – i když ji nepokládá umělec za cíl – se nutně realizuje v každém díle a je nositelkou těch vlastností, které přidávají dílům autorů názorově, esteticky a generačně příbuzných jejích neopakovatelnost.

Bytostný poetista Seifert, který rád čerpal inspiraci ze „všech krás světa“, i za dramatických podmínek zůstal věrným sám sobě a dal se nadchnout „vějířem Boženy Němcové“ – sice již starým a vetším, ale stále ještě vyvolávajícím vzrušující představy:

Snad zašumí z něj pyšné polonézy,
šum dvorných kroků v dálce – jenom neopust
mne, přelude, pod kvetoucími bezy,
když věrně odvíval jsi vzdechy jejích úst.
(Seifert 2005: 13)

Halas také používá motivu taneční zábavy, ale spojuje jej se svatbou mladoučkého „děvčátka“ – dítěte, které sotva znalo svého ženicha a pro které se veselka a svatební noc staly mukou: „nožky tančí srdce stůně [...] Vid' Ty bys ráda umřela // Barunko Němcová“ (Halas 1940: 15n).

V Seifertově básni vládne romantický obraz hezké ženy, do které se klidně dá zamilovat. Zdá se, že do své hrdinky je zamilován i sám autor, i když deklarativně odmítá lásku k ženě ve jménu lásky k vlasti. Němcová v Seifertově interpretaci není jenom půvabnou bytostí, je také příznakem, přeludem. Občas se kontaktuje s lyrickým subjektem, občas mizí z jeho očí a její hlas je slyšet odkudsi z podzemí. Seifert použil ve své skladbě i pohádkový živel, tolik příznačný pro tvorbu Němcové. Ne nadarmo srovnává její slovo s „divotvornou harfou“: „však z divotvorné harfy tvé / bije nám struna do svědomí“ (Seifert 2005: 29). Na to, že Seifert převzal tento obraz ze stejnojmenné spisovatelčiny pohádky, upozornil už A. M. Píša a také Zdeněk Pešat ve své seifertovské monografii (Pešat 1991: 154).

Zatímco celkové ladění a zčásti i motivy *Vějíře Boženy Němcové* byly ovlivněny romantickými stránkami života a díla Boženy Němcové, jedním z hlavních zdrojů Halasovy inspirace se staly

její srdceryvné dopisy. Úryvky z nich, kde si stěžuje na nepochopení, na hlad a bídu („Moje srdce bažilo být velmi milováno...“; „Tělo moje jste měli, činy moje, moji upřímnost, ale touhy moje šly do dále, kam, tomu jsem já sama nerozuměla...“; „Zimu jsme měli – čím zatopit nebylo...“; „Prosím, poskytněte mi kousek božího dárku...“ – Halas 1940: 9), jsou motem ke sbírce *Naše paní Božena Němcová* a její předehrou, v níž zní základní motivy některých Halasových veršů (Sedí smutná paní..., Naše paní bojuje s drakem, Kdo viděl... atd.).

Halas, který je „básníkem tragickým“, zdůraznil dramatismus života své hrdinky, její zápas s bídou, duševní a tělesné trápení. Jeho Němcová je tragická a hrdinská postava, matka a zastánkyně českého lidu, pravá svěťice. To, co nemohla udělat církev – kanonizovat spisovatelku-mučednici, jejíž život je v Halasově představě skutečná křížová cesta –, se podařilo české poezii. Sakralizaci „naší paní“ slouží nejenom obsahová složka sbírky, zdůraznění jejího utrpení, obětavosti a statečnosti, nýbrž i používání struktury, intonace a slovníku homiletických žánrů (litanie, kázání, chvalozpěvu).

Dovolím si podělit se o několik osobních postřehů. Halasova sbírka se začíná Oslovením, kde se v prvním verši každé sloky třikrát opakuje „pobledlý vážím slova“. Tato báseň je manifestací láskyplného vztahu k slovu, sblížujícího Němcovou s Halasem, a zároveň reflexí básníka uvědomujícího si svou bezradnost, svou domnělou neschopnost zacházet se slovem tak opatrně, přirozeně a mistrovsky, jak to dovedla „naše paní“. Básník je přeplněn nejistotou („jak to jen nejlíp říci [...] jak po Vás vzít ta Vaše slova křtící“), a přece se odvažuje k činu („Vy bosou nohou v Jordán mateřštiny / já plaše Co se stane [...] Nechť chvála s kříže veršů sňata / je sama jako ruce při modlení“ – Halas 1940: 11n).

Začátek sbírky tak vyvolává určitou konotaci s evangeliem svatého Jana, v jehož prvním verši je vyjádřena biblická víra v kreativní sílu slova: „Na počátku bylo Slovo, / to Slovo bylo u Boha, to Slovo bylo Bůh“ (Bible 1979: 849). Na počátku Halasovy skladby také zní slovo o slově, které – díky úmyslu anebo náhodě – ji sblížuje se stránkami Knihy knih.

Jsou i jiné a přesvědčivější příklady toho, že v Halasově vědomí, když psal o „naší paní“, ožívaly biblické představy a maximy.

Báseň *At' se stalo*, kde autor bezprostředně reaguje na skutečnost protektorátu, je napsána ve formě dětského rozpočítadla s pro Halase (a poetismus, v jehož ovzduší začínal svou tvůrčí cestu) typickým napětím mezi lehkou hravou formou a závažným obsahem, který má svoje tajemství. Lexikum a sémantika básně svědčí o tom, že do svého rozpočítadla autor vložil biblické jistoty, zveršoval v něm v travestované (folklorní) podobě 4., 5. a 9. verš z *Kazatele*, kde se praví, že se ve světě všecko opakuje, něco se při tom mění, něco zůstává stálým, neměnným a nezničitelným jako slunce, které nejenom zapadá, nýbrž i vychází, dáváje lidem naději. Snažil se takovýmto způsobem začlenit prožívané období do širšího historického kontextu a podpořit svůj národ filozofickým vztahem k životu. Pro srovnání:

Halas:

At' se stalo jak se stalo
dostí zlé je že se stalo
Jeden zajde druhý přijde
slunko zašlo slunce vyjde
(Halas 1940: 38)

Kazatel:

1,4 Pokolení odchází, pokolení přichází, ale země stále trvá.
1,5 Slunce vychází, slunce zapadá a dychtivě tihne k místu, odkud opět vzejde.
1,9 Co se dálo, bude se dít zase, a co se dělalo, bude se znovu dělat; pod sluncem není nic nového.
(Bible 1979: 542n)

Halasovo užití (vedle prvků homiletických žánrů) elementů lidové poezie vyvolává představu, že se sakralizace Boženy Němcové zúčastnil sám český lid.

Kulminací motivu celonárodního uznání Boženy Němcové je závěrečná báseň *Chvála naší paní*. Verše poslední sloky ji zto-

tožňují se sv. Václavem. Je k němu přirovnána nikoliv explicitně (o sv. Václavovi tam není zmínka), nýbrž strukturou verše, která je analogická ke struktuře staročeské modlitby: oslovení, určení společenské funkce svatého, prosba o záchranu.

Modlitba:

Svatý Václave,
vévodo České země,
kněže náš,
[...]
nedajž zahynúti
nám i budúcím
(Škarka 1949: 68n)

Halas:

Paní
matko naší velikosti chraňte lid a země klín
až po srdce rozevřený řezem císařským
(Halas 1940: 48)

Ve svých pamětech *Všecky krásy světa* Seifert vzpomíná, že přišel ke své básni právě tak jako Halas ke své sbírce. U příležitosti blížícího se výročí nabídl nakladatelství Seifertovi zveršovat dvacet kolorovaných ilustrací k *Babičce* od Petra Dillingera. „Do této práce se mi nechtělo. Návrh jsem tedy nepřijal, ale nabídl jsem, že o Němcové napíši delší báseň. Vedení ochotně souhlasilo a s týmiž kresbami se obrátilo na Halase. Tam se opakovalo přesně totéž. Halas se uvolil, že napíše cyklus básní o Boženě Němcové. O svém slibu jsme s Halasem nemluvili, vzpomínajíce na pověru, že o uměleckých plánech se nemá hovořit předčasně, protože obvykle se pak nepodaří. Řekli jsme si to, až měl šéf na stole oba rukopisy, a dali jsme se do smíchu. Nešlo tedy o soutěž, jak kdesi napsali“ (Seifert 1982: 539). Ale soutěž přece byla. A vyhráli v ní oba. Vyhrála i Božena Němcová. Její různé podoby u Seiferta a Halase se nepopíraly, ale doplňovaly se navzájem.

Obě skladby byly napsány na společenskou objednávku a patří k příležitostné poezii, která je sotva slučitelná – z hlediska Jana Mukařovského – s trvalou estetickou hodnotou. „Ani sám ideál neproměnné trvalosti estetické hodnoty, nezávislé na vnějších vlivech, není ve všech dobách a za všech okolností nejvyšší a jediné žádoucí. Dokonce vždy existuje vedle umění tvořeného pro trvání a platnost co nejdlejší také umění určené již záměrem tvůrčovým k platnosti přechodné, tvořené pro konzum,“ píše Mukařovský a jako příklad uvádí díla „příležitostná“ (Mukařovský 1966: 41). Ale trvanlivost literární hodnoty nejméně záleží na předběžném záměru napsat něco věčného, nesmrtelného. Rozhoduje talent, osobnost. Hodně mistrovských děl – zvláště v poezii – vzniklo jako záznam denních událostí a konkrétních prožitků bez nároku na „platnost co nejdlejší“ (Puškinova lyrika, Apollinairovo *Pásmo*, Nezvalův *Edison* atd.). Všechno určuje nikoli intence, nýbrž výsledek. Ačkoli obě skladby o Němcové z roku 1940 byla svým způsobem „signálem času“, vepsaly se do literárních dějin jako díla nadčasová. Jsou blíže k hodnotám trvalým než přechodným, jež odcházejí spolu s obdobím, ve kterém vznikly. Ukázaly plodnost kontaktů avantgardní poezie s kulturním odkazem a doposud přitahují a okouzlují čtenáře harmonií mezi estetickou dokonalostí a ušlechtilostí životních hodnot a ideálů, které autoři obhajují.

Obě skladby jsou dost mnohoznačné a mají „schopnost poukazovat ke skutečností zcela jiným“, než zobrazují, „a k systémům hodnot jiných“, než z jakého samy vzešly a na jakém jsou vybudovány, což je podle Mukařovského bezpečným příznakem objektivní hodnoty díla (tamtéž).

Nezval básně o Němcové nepsal. V období aktualizace kulturního odkazu věnoval svou tvůrčí energii Karlu Hynku Máchovi, v němž viděl českého předchůdce surrealismu a jednoho ze zakladatelů polytematické básně. Ale Němcová žije také v jeho vědomí a pravidelně se objevuje v jeho esejích a přednáškách jako kritérium jiných hodnot a jako připomínka vlastního dětství. Vůdce českého surrealismu si nejvíce cenil „tajemství prostinké dikce Boženy Němcové,“ „sličnosti“ jejího jazyka (Nezval 1974: 244). „Byl poután mysteriózní láskou“ k *Babičce* (tamtéž:

400). Za nejkrásnější z kapitol „velkého díla Boženy Němcové“ a „nejkrásnější z kapitol světového umění vůbec“ pokládal „příběh o Viktorce“ (Nezval 1967: 444). Ve svém nadšení pro Viktoru nebyl originální.

Je třeba říci, že žádného ze jmenovaných básníků nezajímala ústřední postava „velkého díla Boženy Němcové“ – Barunčina babička, Magdalena Novotná. Prakticky nikdo z nich neoceníl tuto Arinu Rodionovnu české literatury. Více se obdivovali její mladé a sličné autorce a z postav *Babičky* dávali přednost Viktorce.

V této lhostejnosti k Barunčině babičce vidím „mladocentrismus“ české (ale i každé jiné) literatury (Halasovy *Staré ženy* a Neumannovy *Staré dělnice* jsou výjimkami). Výtvarné umění je k stáří mnohem shovívavější. Hold babičce, hlavní postavě „obrazů ze života“, vzdal sochař Otto Gutfreund. Díky jemu doposud Magdalena Novotná „žije“ v Babiččině údolí a vítá návštěvníky spolu se svými vnučaty a psy.

Ne každá národní kultura je schopna svoje poklady včas rozpoznat a ocenit. Citlivý a nadšený vztah české kultury ke svým vynikajícím představitelům (nejčastěji bohužel posmrtný) má své kořeny v historickém osudu českého národa. Ve svízelných dobách, na něž jsou české dějiny tak bohaté, musel hledat oporu – intenzivněji než jiné národy – ve svém kulturním dědictví, znovu a znovu je aktualizoval a konkretizoval.

I když pohledy na každou národní literaturu „zevnitř“ a „zvenčí“ dávají vzniknou různým rejstříkům jejich trvalých hodnot, tam, kde jde o skutečné hodnoty, se stanoviska v podstatě shodují. Co upoutává pozornost domácího čtenáře, má šanci zaujmout i zahraničního. A úskalí nespočívá v tom, že cesta k světové slávě vede přes slávu místní, domácí. Má to hlubší příčiny. Různí lidé a národy jsou si bližší, než jejich jazyky, státy, země. Trvalá estetická hodnota je v podstatě kategorií univerzální. Pokud se národní hodnota nestala hodnotou světovou, neznamená to, že jí něco chybí. Prostě ještě neměla čas a technické možnosti získat si svět.

Z vynikajících osobností a děl české literatury dosáhl zatím mezinárodního uznání omezený počet spisovatelů a knih, což

neodpovídá úrovni této národní literatury. Jedním z hlavních úkolů zahraničních bohemistů je vynaložit veškeré úsilí, aby se jejich kruh rozšiřoval a na Olympu světové literatury se skvělo co nejvíce českých jmen.

Literatura

BIBLE

1979 *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad* (Praha: Biblické dílo)

HALAS, František

1940 *Naše paní Božena Němcová* (Praha: Fr. Borový)

MUKAŘOVSKÝ, Jan

1966 *Studie z estetiky* (Praha: Odeon)

NEZVAL, Vítězslav

1967 *Dílo 24* (Praha: Československý spisovatel)

1974 *Dílo 25* (Praha: Československý spisovatel)

PEŠAT, Zdeněk

1991 *Jaroslav Seifert* (Praha: Československý spisovatel)

SEIFERT, Jaroslav

1982 *Všecky krásy světa* (Praha: Československý spisovatel)

2005 *Dílo Jaroslava Seiferta 6* (Praha: Akropolis)

ŠKARKA, Antonín (ed.)

1949 *Nejstarší česká duchovní lyrika* (Praha: Orbis)

Ludmila Budagova, DrSc., Rossijskaja akademija nauk, Moskva